

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Görkəmli maarifçi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas və publisist
Fəridun bəy Kəçərlinin anadan olmasının
150 illik yubileyinə həsr olunmuş

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI
(25-26 noyabr 2013-cü il)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı – 2013

F.KÖÇƏRLİ – XALQ ƏDƏBİYYATI JANRLARININ ARAŞDIRICISI KİMİ

Xalqını, vətəninə sevdiyi qədər onun şifahi ədəbiyyatını da sevən F.Köçərlinin xalq ədəbiyyatı haqqındakı nəzəri fikirləri təsadüfdən-təsadüfə deyil, müəyyən bir sistem əsasında söylənmiş, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin əvəbindən axıra qədər davam etmişdir. Prof. P.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, «F.Köçərlinin folklor haqqındakı nəzəri müddəaları o dövrün ictimai-siyasi həyatından doğmuşdur. Bunlar ədəbiyyatın xəlqiliyi, ideallığı, realizmi, ədəbi əsərlərin dili və dövrün bir sıra ən aktual məsələləri ilə bağlı idi» (1, 56).

Ədəbiyyatı yazılı (qələmi) və şifahi (ədəbiyyatı-lisani, əfvahi, yaxul el ədəbiyyatı) qismlərinə bölən F.Köçərli də xalq ədəbiyyatının toplanmasını vacib sayırdı. Onu dövrünün bir çox ədiblərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyəti bu idi ki, F.Köçərli yazılı ədəbiyyatı da şifahi ədəbiyyat kimi toplayır və nəşr etdirirdi. Xalqa və millətə can yangısı ilə yanan F.Köçərli xalq ədəbiyyatı əsərlərinin toplanması vacibliyindən bəhs edərək yazırdı: «Kəçmişdə şən və şöhrət (qüvvət) sahibi olan türk milləti öz millətinə, ayın və adətinə aid yaratdığı qısım-qısım nağıl və hekayələr, gözəl mənzumə və bayatılar, hikmətamiz məsəllər (atalar sözü), nazik mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanılmaclar, heyvanat qisminə məxsus «sayaçı sözlər» mürur əyyam ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır» (2, 1-2).

Xalq ədəbiyyatını xalqın sərmayəsi adlandıran F.Köçərli folklorun gənc nəslin təlim-tərbiyəsi üçün əhəmiyyətini ön plana çəkərək yazır: «O millət ki, öz-tarixini, dolanacağını, vətəninə və dilini sevir – bu qisim əsərləri kamal şövq və diqqətlə cəm edib ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsini onları oxutmaq ilə başlayır» (2, 2). Dövrünün qabaqcıl ziyalılarının diqqətini bu işə cəlb etmək istəyən F.Köçərli folklorun toplanma işinə laqeyd, etinasız yanaşanların xatirinə salaraq deyirdi: «Amma biz onların (folklor nümunələrinin – M.M.) qədrini bilmirik və itib-batmağına əsla etina etmirik» (2, 2).

Görkəmli ədib xalq ədəbiyyatının toplanması istiqamətində qonşuların bizdən daha irəli getdiyini göstərir və Azərbaycanda toplama işinin ləng aparılmasının başqa fəsadlarla nəticələndiyini açıb göstərirdi: «Bu bərədə qonşularımız daha irəli gediblər. Türk millətinin əsrlərcə yaradıb vücudə gətirdiyi nağıl və hekayələri və xoşlarına gəlmiş məsəlləri özlərinə məxsus edib

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

«erməni naql və məsəlləri» adı ilə başqalarına elan edir. Amma biz onların qədrini bilirik və itib-batmağına əsla etinə etmirik, hər işdə qəflətdə qəfil olduğumuz kimi bu məsələlər dəxi böyük səhv və qəflətimiz zahir olur» (2, 2).

Göründüyü kimi, F.Köçərli ni daha çox narahat edən Azərbaycan xalqının yaratdığı nümunələrin ermənilər tərəfindən mənimənilməsi və o örnəkləri öz adlarına çıxması idi. «Qəflətdə qəfil» olanda xalqın milli-mənəvi, hətta maddi sərvətlərinə yiyə və sahib çıxmayanda onu erməniləşdirmək və ya yadlaşdırmaq, xalqın keçmişini, yaşayış tarzını, milli duyğu və düşüncələrini, milli psixologiyasını alından almaq, özünüfinkləşdirmək də asan olur. O yaxşı bilirdi ki, hər bir millətin milli mənəvi dəyərlərdən böyük sərvəti yoxdur (3, 239).

Deməli, ermənilərin Azərbaycan mənəvi sərvətini və milli dəyərini məniməsayib açıq-aşkar talan etmələri F.Köçərli ni bərk narahat etmişdir. O, hələ 14 sentyabr 1912-ci ildə A.Şaiqo yazdığı məktubda bildirdi ki, «əgər bunları cəmləşdirib çapa verməsək, itib-batıb gedərlər» (4, 171-172).

Firidun bəy Köçərli həm yazılı – özünün dediyi kimi, qələmi və həm də şifahi ədəbiyyatın oxşar və fərqli cəhətlərini izah edir. Müəllif qeyd edir ki, «hər iki qisim ədəbiyyatın bünövrəsi və təkyəgahı sözdür ki, qüdrəti – ilahi ilə insanın ağzında xalq olunubdur və onun vasitəsi ilə insanın batini ələmi (daxili – M.M.) məlum və zahir olur» (5, I c., 45). Şifahi ədəbiyyatın özünəməxsus xüsusiyyətləri barədə onun aşağıdakı fikirləri diqqətə cəlb edir: «... əfvahi ədəbiyyatda nağıl və hekayələri tərtib edən və nəğmələri düzən müəyyən bir şəxs olmayıb. Bunları yaradan və yoxdan var edən millət özü olur. Bunlar ağızlarda söyləmək ilə ümumxalq arasında yayılıb intişar tapır və nəslən bə'di nəsəl atıdan oğula və oğuldan novoyə keçməkdə olur» (5, I c., 51).

Şifahi və yazılı ədəbiyyat arasında fərqlərə toxunan F.Köçərli fikrini belə izah edir: «Qələmi ədəbiyyat isə başqa tərz ilə hüsula gəlir. Bundan hər bir nağıl və hekayənin məxsusi katibi və münsisi və hər bir təsnifin öz müsnəfi və hər bir şeir və qəzəlin müəyyən şairi vardır» (5, I c., 51).

Xalq ədəbiyyatının mənsəyindən bəhs edən F.Köçərli haqlı olaraq göstərir ki, folklor dil yarandıqdan və zənginləşdikdən sonra yararlı və formalaşır: «...Hər bir millətin danışıq dili onun hal və şənini, ümuri-məəşdə dərəcəyi-miknət və qüvvətini şərh və bəyan ələyir. Millətin dolanacağı genişləndikcə, zəruri təhsil olunduqca, sərvət və dövlət, şən və şövkatı artıdca, onun dili dəxi haman qərar üzrə tərəqqi və vüsat tapır və bir məqama çatır ki, millət bir növ fikir və xəyalatını, bir qisim hissiyyat və təsvüvüratını, ətrafında görüb eşitdiyini, müşahidə qıldığı əlamət və əhvalatı və əxlaq və ətvərə dair çox nazik mənalı şərh və bəyan etməyə qadir olur. Bu halda millət başlayır qisim-qisim nağıl və hekayələr düzməyə və sinədən sözlər və məhulər (nəğmələr) toxumağa» (5, I c., 48). O, həmçinin folkloru cəmiyyətdə insanların tərbəyisi, ayrılması, savadlanması üçün mühüm vasitələrdən hesab edirdi (1, 59).

Xalq ədəbiyyatının epik və lirik növünün müxtəlif janrları barədə bu qabaqcıl ziyalımızın dəyərli nəzəri fikirləri vardır. Xalq ədəbiyyatının nağıl

janrına toxunan müəllif nağılların ideya, bədii və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, onun məzmun və mahiyyətini düzgün qiymətləndirir: «Nağıllarda həqiqəti-hal ilə xəyalat ələmi, doğru ilə yalan, mümkün ilə qeyri-mümkün ələ bir məharət ilə bir-birinə cəvəşir ki, əqli-insan heyətdə qalır. Sinədən toxunan nəğmələrdə özünə arız olan qəm və qüssəni və yainki şadlıq və fərəhi və filcümle onun qəlbini ləbələb edən növbəti hissələri ələ avaz ilə oxuyub, öz daruni halətini və batini ələmini cümləyə izhar edir və bir minal sinəsini ənduh və mələdan xilas edib, qəm ilə şadlığa qeyrilər də şərik ələyir» (5, I c., 48). Nağıl qəhrəmanlarının obrazında xalqın haqq, ədalət arzularının təəcəssümünlü görün ədəb və qəhrəmanların apardığı mübarizənin mahiyyətini və xeyrin şərh qəhrəmandaki qələbəsinə belə təsvir edir: «Nağıllarımızda şahzadə Məlik Məhməmməd və ya Məlik Əhməd haqq və doğru yolunda çalışıb, candan və başdan keçir. İntihəsiz bir bəyanatdan, otsuz-ələfsiz səhralardan qəti-mənzəl edib, darın dəralardan adlayıb, ələ dağlardan və sort qayalardan aşılıb, qalın və qarənliq meşələrdən keçib, qisim-qisim belə və müsibətlərə dəcər olur. Gah ağ div və gah əjdahalar ilə cəngi-cidal edib, axırda onları tələf edir. Belə ki, haqq batıla, dəğə yoluna qalib gəlir və nağılların çoxu şadlıq ilə qurtarır» (5, I c., 49).

F.Köçərli nağılların təsnifi məsələsinə də toxunur və heyvanlarla bağlı nağılların insan xarakterinə uyğun şəkildə yaradıldığını göstərir: «Heyvanat qisminə gəldikdə, onlardan hər birisi bizim nağıllarda insana mənsub olan bir xasiyyəti göstərir. Məsələn: cöl heyvanlarından aslan – rəşadət və mərdənəliyi, ayı – qanmazlıq, qurd – axmaqlıq, tülkü – hiyləgərliyi, dovşan – qorxaqlıq, maral – gözəlliyi və habelə. Ev heyvanlarına gəldikdə, bunların da hər birisinə məxsus öz sifətləri vardır: at – etibar, it – vəfəni, eşşək – həməqəti, dəvə – səfəhət, öküz – inadlıq, inək – inayət, qoç – igidliyi, keçə – hiyləbazlıq, qoyun – bərkəti, quzu – yazaqlıq, pişik – etibarsızlıq» göstərir (5, I c., 49-50).

F.Köçərli nağıllarımızın sonunda rast gəlinən sonluq formuluna da münasibət bildirir: «Yar eşqində böyük zəhmət və məşəqqətlər çəkən şahzadəyə qırx gün, qırx gecə toy olunur və nağıl söyləyən nağılıni gülüş üzü ilə qurtarib deyir: «O yedi, yərə keçdi, siz də yeyin, dövrə keçin» (5, I c., 49). Sonluq formullarında nağılın əsas ideyası, təsvir edilən hadisələrə, xeyir və şərh qüvvələrə qarşı nağılçının münasibəti əks olunur. Sonluq formulaları məzmununa görə əksər nağıllarımızda oxşar olsa da, ləksikasına, ifadəsinə görə rəngə-rəngdir. Nağılın sonluq formulunun əhəmiyyətinə gəlincə, birincisi, final formulalarının köməyilə təhkiyə başa çatdırılır. İkincisi, final formulaları dincəyiciləri nağıl ələmindən real ələmə gətmək məqsədi dəşiyir. Sonluq formulalarında qəhrəmanın xoşbəxt həyatı qeyd edilməklə yanaşı, dincəyicilərə də xoşbəxt həyat, uzun ömür arzulanır.

F.Köçərli ni bu janr haqqında nəzəri fikirləri onun nağıllarımızı dərdindən öyrəndiyini və hətərəfəli təhlil etdiyini göstərir.

Görkəmli ədib atalar sözü və məsəllərin məqsədi və məzmun xüsusiyyətləri barədə də dəyərli fikirlər söyləmişdir. Atalar sözü və məsəllərin

yanarmasını düz izah edən müəllif yazırdı: «Türk dilində nüçə min hikmətamiz məsəllər var ki, tamamisi təcrübə üzü ilə (yolu ilə) deyilibdir» (5, I c., 49). Müəllif belə bir fikri vurğulayır ki, atalar sözləri xalqın təcrübəsi, sınağı və ömrü boyu müşahidə etdiyi hadisələrin nəticəsidir: «...Millət həddən ziyadə məsəllər, hikmətamiz sözlər, tapmacalar icad edibdir ki, bunların vasitəsilə öz biliyini, təcrübəsini, hikmətini izhar edir» (5, I c., 48). Folklorşünas alim belə bir nəticəyə gəlir ki, atalar sözünün əsas qayələrindən biri az sözlə yığcam şəkildə böyük fikirləri, dərin mənalı ifadə etməkdir. F.Köçərli xalqın hansı hadisə ilə əlaqədar yaratdığı atalar sözü və məsəlləri necə işlədiyini göstərmək üçün bir sıra nümunələr verir: «...Məsələn, atalar təcrübə ilə yaqın ediblər ki, kişi hər nə iş tutsa, yaxşı ya yaman, axırda onun nəticəsini görəcəkdir. Ona görə deyiblər: «Hər nə doğrarsan aşına, o çıxar qaşığına» və yənikə «hər nə əkərsən, onu biçərsən». Hər bir işdə sabr lazım olmağını təcrübə edib deyibdir:

Sabr ilə halva bişər, ey qora, səndən,
Bostəsən, atlas olar tut yarpağından.

(5, I c., 49)

Görkəmli alim atalar sözlərinin həm nəzm, həm də nəslə yazıldığını göstərir. F.Köçərli Azərbaycan qadınlarının ağır həyatından, hüquqsuzluğundan danışarkən aşağıdakı atalar sözü və məsəllərdən nümunələr verir:

Qız idim, sultan idim,
Nişanlandım xan oldum,
Gəlin oldum, qul oldum,
Ayaqlara çul oldum.

(6, 222)

Qeyd etmək istərdik ki, həmin atalar sözünün E.Sultanov tərəfindən yazıya alınmış variantında «gəlin oldum» ifadəsi «ərə getdim» ifadəsi ilə əvəzlənmişdir (1, 44).

Həmin məsələdən F.Köçərli belə bir nəticəyə gəlir ki, «...müsəlman arvadı ömründə beş-on il xoşbəxtlik və ağ gün görürsə, o da qızlıq ayyamındadır. Ona nişan taxılarda bir az vaxtda hörməti zahirən bir azacıq da artır. Elə ki gəlin olur, qul olur və get-gədə hörmət və izzətini bilmərrə itirib ayaq altına düşən çul və palaz mərtəbəsinə tənzül edir» (6, 222). Müəllif arvadın dilindən deyilən başqa bir məsələ mürciat etməklə həmin dövrdə qul və kənd halında ömürlərini başa vuran Azərbaycan qadınlarının yaşayışı, ailə və cəmiyyətdəki rolu və hüququ haqqında ətraflı məlumat verir:

Qız idim, geydirdilər ibrüt-vəfa köynəyini,
Nişanlandım, geydirdilər zövqü-səfa köynəyini,
Gəlin oldum, geydirdilər cəbrüt-cəfa köynəyini. (6, 223)

F.Köçərli «Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz» məqaləsində göstərir ki, «...müsəlman arvadının ömründə bir neçə ağ gün varsa, o da qızlıq və nişanlılıq halındadır. Bu ağ gün də müsəlman qızlarının çox tez əra verilməyi nəzərə alınsa, on dörd-on beş ildən ziyadə çəkmir. Ondən sonra biçərə arvad analıq halına yetişib, ölənkə kimi əynindən «cəbrüt-cəfa» köynəyini çıxartır və sahibinin sort-vücd rəftarından vaxtsiz qocalır, qönçə ikən açılmamış solur, tələf olur» (6, 223).

Görkəmli ədib atalar sözü və məsəllərin daşdığı leksik-semantik mənanı da

Tazıya tut, – deyir, dovşana qaç.

Əxlaq və atvar cəhətinə övladın ata və anasına və xüsusən, qız uşağının anasına oxşamağını təcrübə edib deyibdir:

Qırağına bax, bezini al,
Anasına bax, qızını al!.. (5, I c., 49)

F.Köçərli bildirir ki, atalar sözü həqiqi, real hadisələrin, məişət tərzinin xalqın dilində bədii ifadəsidir (7, 151). O, «Köçərilərin övza və əhvalı» məqaləsində bu haqda yazır: «Atalar sözüne gəldikdə, qoyundan hasil olan xeyir və bərəkətə dair çox təmsallar var. Necə ki deyilibdir: «Qoyunun oldu əlli, adın oldu bəlli». Adı «bəlli olmaq», yəni el və oba içində dövlət sarıdan şöhrət tapıb, dillərdə adı söylənmək deməkdir. «Qoyunun oldu yüz, gir içində üz». Yəni yüz qoyundan o qədər bərəkət yetişir ki, onun içinə girib üzmək olar» (6, 230).

Fikrimizcə, F.Köçərli atalar sözü və məsəllərin məqsədi, qayəsi, məzmun xüsusiyyətləri və s. bərədə irəli sürdüyü nəzəri mülahizələri indi də öz elmi dəyər və əhəmiyyətini itirməmişdir.

Şifahi ədəbiyyatımızı xalq dilinin mücəssəməsi hesab edən F.Köçərli ana dili, milli dil məsələlərindən danışarkən xalq ədəbiyyatını dilin əsası saymış və fikrini folklor nümunələrindən misal göstərməklə əsaslandırmışdır.

Sovetləşmənin ilk aylarında əksinqiləbi fəaliyyətdə iştirak olunaraq qətlə yetirilən və Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simaları içərisində ilk repressiya qurbanı olan F.Köçərli qabaqcıl ziyalılarımızdan yeganə arzu və təvəqqəsi milli mənavi dəyərlərimizi toplamaq, xalqın yaratdığı sərvətlərə laqeyd olmamaq və onların qədrini bilmək olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: «Elm və təhsil», 2012, 600 s.
2. Köçərli F. Balalara hədiyyə / Milli nağıl, hekayə, məsəl, tapmaca, bilməcə və növbəndir mənzumələr məcmuəsi/. Bakı: «Kaspi» mətbəəsi, 1912.

3. Qasimov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı: «Nurlan», 2011, 599 s.
4. Talıbzadə K. F.Köçərlinin A.Şaiqə məktubları. «Azərbaycan» jurnalı, 1967, № 6, s. 167-174.
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I cild. Bakı: «AVRASİYA PRESS», 2005, 560 S.
6. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963, 341 s.
7. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi. Bakı: ADPU, 2006, 475 s.